

УДК 341.234

<https://orcid.org/0000-0002-1530-4141>

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2021-1-9-17-25>

Заяць Наталія Володимирівна,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри конституційного та

адміністративного права, Юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ, Україна

ПИТАННЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Анотація. Мультикультурний характер сучасних суспільств завдяки процесам глобалізації та інтеграції є свідченням не тільки зростання поваги до принципів рівності та толерантності у взаємодії різних соціокультурних груп, але й загострення міжнаціональних конфліктів та протистоянь на конфронтації двох сучасних тенденцій, а саме, національної ідентифікації та культурної уніфікації. Саме останній факт вимагає глибокого теоретичного осмислення реалій мультикультуралізму в сучасному світі.

Ключові слова: мультикультуралізм, правовий мультикультуралізм, корінні народи, різноманіття, національна ідентичність.

Annotation. The multicultural nature of modern societies due to the processes of globalization and integration is evidence not only of growing respect for the principles of equality and tolerance in the interaction of different sociocultural groups, but also exacerbation of interethnic conflicts and confrontations between two modern trends, namely national identification and cultural unification. It is the latter fact that requires a deep theoretical understanding of the realities of multiculturalism in the modern world.

In the Ukrainian scientific discourse, the phenomenon of multiculturalism is one that is actively discussed since the beginning of the XXI century, although it has not acquired an unambiguous description. The need for a detailed and in-depth study of the achievements of European models of multiculturalism is the most appropriate for their use in modern polyethnic Ukraine in order to develop optimal strategies and tactics for building a truly democratic society. A society that perceives multiculturalism as a political and ideological doctrine that ensures social integration, as it creates a comfortable cultural environment and a sense of state for all ethnic, cultural and religious groups. Discussions should focus not only on international human rights standards, but also on effective mechanisms for their implementation at the level of national governments, as well as on the timely implementation of international law in national legislation.

Each state must determine for itself how much non-standard political and cultural rights it can and must provide to communities and their representatives who have difficulty adapting or upholding the principles of “alternative” identity. In

developing an appropriate strategy for the group interests of ethnic and religious communities, it should take care of the entire system of mechanisms that will ensure its implementation.

Keywords: multiculturalism, legal multiculturalism, indigenous peoples, diversity, national identity.

Вступ. Сьогодні ідея мультикультурності від теоретичного терміну та політичного гасла стала визначальною при забезпеченні функціонування багатоетнічних суспільств. За умов посилення глобалізації та беззаперечного потягу до європейської спільноти, глибока зануреність у власні традиції та історію не здатна не тільки вивести на сучасний шлях інтегрування, а й привести до організації власного соціо-культурного простору, і тому, необхідність орієнтуватися у чужому досвіді є нагальною потребою. Безпосередньою причиною популярності сьогодні концепції культурного різноманіття є «Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» від 20 жовтня 2005 року, яку часто називають Конвенцією про культурне розмаїття, яка була прийнята під егідою Організації Об'єднаних Націй з питань науки та культури (ЮНЕСКО) та сприймається як неабиякий успіх прихильників прав людини, які, незважаючи на дуже різноманітні мотиви, мали спільні та достатньо сильні прагнення компенсувати негативні наслідки економічної глобалізації шляхом прийняття цього акта.

Загострення політичних та етнічних конфліктів, екологічна небезпеки, нерівномірність економічного розвитку країн провокують і стимулюють міграційні процеси. Інтенсивність міграцій і викликані цим проблеми виявляють тенденцію до прийняття обмежувальних заходів щодо некваліфікованих мігрантів та лібералізацію імміграційних правил для висококваліфікованих працівників. Наріжним каменем мультикультуралізму розглядається необхідність подолання людиною рамок своєї ідентичності й визнання цінностей інших культур [1, с.59–60]. Пліуралістичність невідривна від індивідуалістичності, від усвідомлення (або органічного відчуття) власної гідності і самоцінності. Мультикультуралізм розглядається як спосіб уникнення соціокультурних й етноконфесійних конфліктів через узгодження основних цінностей і соціальних норм. Його концептуальною основою проголошується толерантність та заперечення культурної ієрархії. Одні невесело констатують, що концепція мультикультуралізму «відкрита для різних інтерпретацій та може використовуватися різними політичними силами» (Р.Стем, Е.Шогат); вона перетворилася на «невловиме означальне, що на нього різні групи проєктують свої сподівання та побоювання». Інший фахівець зауважує: «Існування цілої школи думки, що користується настільки розмитою мовою, надзвичайно непокоїть» (Дж.Сізер).

Аналіз дослідження проблеми. Проблема мультикультуралізму є настільки актуальною, що вона привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, зокрема С. Бондарук (мультикультурний розвиток в Україні), С. Дрожина (реалізація концептуальної моделі мультикультуралізму в українському соціумі), А. Колодій (особливості американської доктрини

мультикультуралізму), О. Куропятнік (проблеми соціальної стабільності поліетнічних суспільств), В. Малахов (мультикультуралізм у Західній Європі), В. Кімліка (соціально-філософський проект мультикультуралізму та мультикультурного громадянства), А. Перотті (роль мультикультуралізму в освітній діяльності), Н. Глейзера (питання демографічного, релігійного та культурного багатоманіття) та ін.

Слід відзначити, що незважаючи на значну кількість публікацій з проблем мультикультуралізму, на сьогоднішній день так і не склалась єдина позиція щодо змісту цієї категорії, а також з приводу доцільності чи недоцільності запровадження відповідної політики держави в сучасних умовах.

Метою статті є розкриття проблемних теоретико-правових аспектів категорії мультикультуралізм з урахуванням можливості впровадження політики мультикультуралізму в Україні.

Виклад основного матеріалу. Соціально-політична реальність, яку покликаний зафіксувати термін “мультикультуралізм” складна та різноманітна. Сьогодні мультикультуралізм поняття реальне, сучасне та неоднозначне. Його можна визначити в найбільш загальному вигляді як стан культури у сучасному демократичному суспільстві, де в атмосфері легітимної рівності громадян вільно реалізуються культурні запити і традиції всіх груп і верств населення та окремих індивідів. Як зазначають сучасні європейські дослідники, «фундаментальне питання, що постає у зв'язку із багатокультурним вихованням, власне таке: чи освіта повинна вивільняти і посилювати в кожному індивіді те, що робить його подібним до інших, і що, передусім залежить від його інтелекту, функціонування та принципи якого претендують на універсальність? Чи навпаки, повинна залучати індивіда в особливі колективи та спільноти, що виступають носіями якоїсь своєрідної культури, або в групи, які заявляють про свою несхожість, захищаючи відповідно, своє існування та право на висловлювання своїх поглядів» [2, с.35].

Не можна ігнорувати і той факт, що в сучасному світі сама концепція мультикультуралізму має здебільшого соціологічний і політичний виміри, оскільки для фактичного створення і розвитку мультикультуралізму в певній країні, необхідна наявність, перш за все свідомої державної політики і відповідних заходів, підтриманих як на законодавчому рівні, так і зусиллями структур громадянського суспільства. Одним із шляхів подолання напруги в полікультурних країнах та варіантів активізації процесу демократизації чимало філософів, політологів, правознавців вважають мультикультуралізм. Соціологія здебільшого розглядає плюралізм як віру в те, що суспільство побудоване з багатьох взаємодіючих груп, тоді як антропологія розглядає плюралізм як етнічні одиниці, що співіснують у динамічних стосунках один з одним; але як право ставиться до плюралізму? Сучасне розуміння мультикультуралізму розглядається не тільки як терпимість стосовно культурного розмаїття, але і як вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп, створення конкретних програм та політичних ініціатив, призначених реагувати на етнічне розмаїття (саме в такому сенсі термін “мультикультуралізм” був уперше вжитий у доповіді Королівської комісії з питань білінгвізму та бікультуралізму в Канаді (1965 р.)). Такий підхід має на меті “врахування

інтересів різних національних груп та забезпечення для них певного ступеня визнання та самостійності, водночас зберігаючи відповідне бачення національної єдності” (Дж.Сізер) [3, 111-112].

Питання законності стають дилемою для юристів, коли вони стикаються з мультикультуралізмом, регіональними порядками та законами корінних народів, переміщених народів та біженців, що кидає виклик навіть слабкій версії правового плюралізму, не кажучи вже про «державний централізм» та моністичний підхід. Національна держава спочатку була побудована на ідеї ідентифікованої культури, і, хоча субкультурний вплив набуває все більшого значення, його в більшості випадків все ще можна розглядати як частину загальної культури.

Отже, що відбувається, коли закон відповідає різним культурам? Як сучасна унітарна національна держава може визнати різноманітність, засновану на культурних та релігійних нормах, що розвиваються незалежно від офіційно затверджених правил? Чи повинні законодавці забезпечити правовий режим культурної багатоманітності? У свою чергу, чи можуть культурні та соціальні аспекти правових приписів стояти поза межами державного контролю? Коли мультикультуралізм стає нормою і виступає як сильна версія культурного плюралізму це вимагає його прояву в правовому плюралізмі, що може стати серйозною проблемою, оскільки виникає загроза територіальній цілісності держави або коли націоналізм, притаманний культурним групам, сприймається як загроза монолітним цінностям або панівній культурі в цій державі. Отже, якщо визнати, що культурний плюралізм є правилом і його слід відображати через правовий плюралізм, то сучасна унітарна національна держава є винятком. Однак, якщо унітарна національна держава є правилом, то культурний плюралізм, тобто багатоманітність, не може бути відображений у системі права як правовий плюралізм і стає винятком. Як говорить Вільям Твінінг: «процеси глобалізації розпалюють націоналізм, загострюють культурні конфлікти та заохочують постмодерністський скептицизм щодо універсальності цінностей та ідей» [4, с.21].

Сучасний підхід передбачає просування від монізму до релятивізму і, нарешті, до плюралізму. Сьогодні вирішальним постає питання, чи зможе унітарна національна держава впоратися з цією прогресією. Чи зможе вона прийняти той факт, що всі суспільства мають різноманітність правових порядків, які перетинаються, взаємодіють і часто суперечать один одному? Чи обере вона заборону, асиміляцію чи інтеграцію, захищаючись від культурної різноманітності? Або вона обере збереження і підтримку різноманітності та плюралізації шляхом прийняття законодавства про сприяння, підтримку та розвиток різноманітних культур? У зв'язку з цим, виникає закономірне питання: що ж то за групи, на які в першу чергу спрямована усталена державна політика мультикультуралізму?

Очевидно, що правовий розвиток – це раціональна і природна реакція на існуючу соціальну, економічну, політичну, географічну та релігійну дійсність. Однак часто відбувається так, що закон створюється та використовується як творчий інструмент для досягнення певних бажаних наслідків, а іноді навіть потреб у суспільстві, а не раціональна та природна реакція на змінні обставини.

Закон може виступати як гармонізуючий агент змін, що призводить до економічних, соціальних та культурних наслідків. Закон може «вести» і таким чином змінювати суспільство, а не пристосовувати правову систему до соціальних змін; він може «слідувати» суспільним змінам і відображати мультикультури; або, він може «конструювати» і прагнути зберегти існуючу систему під час внесення змін для підвищення ефективності. Таким чином, право може бути реактором суспільних змін або його ініціатором. Ці підходи до права мають суттєві наслідки для дилеми відношення правових змін до суспільних змін: право проти культури. Багато бачать тісний зв'язок між правом і культурою суспільства, в якому воно діє. Інші розглядають право як інструмент соціальної інженерії, пошуку практичних змін та узгодження конфліктуючих інтересів. Часто виникає питання, чи правову систему можна і потрібно використовувати для зміни суспільства, чи закон є «просто» констатацією існуючої суспільної практики. На обидва запитання можна дати позитивну відповідь залежно від ідеологічних схильностей та вибору контексту.

Природно потрібно звернути увагу на прояв деяких моделей мультикультуралізму в сучасних демократичних країнах світу і розглянути їх можливості з точки зору можливості їх пристосування до українських реалій, або використання для вироблення власної моделі з урахуванням світового досвіду. Сама поява мультикультуралізму як державної політики сучасних демократичних країн була не тільки результатом свідомого вибору на користь плюралістичної ліберальної демократії, а також і уряди цих країн вчасно зрозуміли об'єктивну необхідність саме такого вибору не тільки заради збереження усього культурного розмаїття і культурної спадщини, які опинилися під загрозою зникнення в зв'язку з викликами глобалізації. В цьому контексті згадаймо, що ще в середині минулого століття практично в усіх країнах, які зараз вважаються лідерами і зразками успішного втілення мультикультуралізму, панували уявлення про те, що найкращим майбутнім для різних категорій меншин, особливо тих, які вважалися послабленими або маргіналізованими, є їхня асиміляція в домінуючу більшість (мейнстрім). Більше того, очікувалося, що таке уявлення поділятимуть спільноти самих меншин, і таким чином асиміляційні процеси не набували б насильницького характеру; навпаки, вважалося, що вони мають відбуватися суто мирними шляхами і на добровільній основі.

Проте, саме життя внесло корективи в асиміляційні теорії і суспільні очікування. Так, в тоталітарних державах малі народи й окремі етнокультурні групи завжди потерпають від дискримінації, яка в кризові часи набуває ознак геноциду – наприклад, історія депортацій народів і національних груп в Радянському Союзі під час Другої світової війни, а в мирні часи їх піддають поступовій асиміляції в більшість. Ще одним вражаючим прикладом такого перебігу подій можна вважати ситуацію з корінними народами в країнах Північної Америки, а також у скандинавських країнах Європи, яка переконливо довела, що жодні асиміляційні заходи не приводять до позитивного вирішення проблеми співіснування домінуючої більшості з відмінними від неї групами меншин, навіть навпаки, результатом асиміляційної політики стало підвищення суспільного напруження, внутрішні етнополітичні конфлікти та зникнення до

90% корінного населення. Стало зрозумілим, що концепція «національної держави», що базується на принципі «одна нація, одна держава, одна мова» не витримало випробування часом, і треба якось відійти від намагання штучно створити культурно однорідне суспільство і перейти до такої політичної взаємодії яка надавала б змогу інтегруватися в мейнстрім окремим групам інокультурних громадян країни без втрати ними головних ознак власної етнокультурної ідентичності, адже саме її збереження і розвиток залишаються потужним фактором індивідуальної самоідентифікації членів суспільства – громадян розвинених держав, які відрізняються від більшості певними культурними традиціями, мовою або релігією. Доречним буде навести тезу виступу прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Камерона у 2011 році: «Згідно з доктриною державного мультикультуралізму, ми заохочували різні культури жити окремим життям, окремо один від одного та окремо від мейнстріму. Ми не змогли надати бачення суспільства, до якого вони [молоді мусульмани] відчують, що хочуть належати » (Камерон 2011). На думку Камерона, мультикультуралізм виступає за відокремлення та поділ, а не інтеграцію та єдність. Але огляд практики запровадження мультикультуралізму демонструє, що більшість іммігрантів не мають на меті роз'єднання, а скоріше розроблення більш справедливих умов включення релігійних та культурних меншин до основного суспільства [5]. Цей беззаперечний факт змусив уряди таких держав переглянути свою внутрішню політику, і різною мірою та різними засобами знайти шляхи визнання права на власну ідентичність окремих сегментів суспільства, представлених різними етнічними або етнокультурними групами.

Європейські підходи дедалі чіткіше розрізняють «бездержавні нації» або «корінні народи», що проживають на території сучасних демократичних держав, не зливаючись з домінуючою більшістю, і «національні меншини», тобто, в традиційному європейському контексті – меншинні групи, які фактично є частками європейських націй, що створили свого часу власні національні держави, і тому такі групи мають етнічно чи культурно споріднені держави за кордонами країн свого проживання. Як правило, ці групи опинилися в ситуації меншин не через міграційні процеси; найчастіше, особливо в прикордонних регіонах, вони споконвічно проживали на своїх власних історичних територіях, але підпадали під юрисдикцію тої чи іншої держави в результаті війн, створення та розпаду потужних багатонаціональних імперій, довільного нарізання кордонів державами-переможцями після світових війн і таке інше. Звідси випливає відмінність ситуацій меншин, які завдяки наявності споріднених («материнських») держав можуть користуватися – і користуються – потужною підтримкою цих держав для збереження власної культурної ідентичності, і малими націями, чиє подальше існування в якості самобутньої культурної спільноти повністю залежить від внутрішньої політики держави, чиїми громадянами вони є [6].

Конституція України 1996 року заклала політичний вимір мультикультуралізму визначивши нормативні підвалини вирішення проблеми відносин між більшістю та певними категоріями меншин, зокрема, в ній йдеться про те, що український народ складається з української нації (титульного етносу, тобто етнічних українців), національних меншин і «корінних народів».

Важливо зазначити у контексті відповідальності України за збереження та розвиток «корінних народів», як одну з головних засад концептуалізації і запровадження політики мультикультуралізму, прийняття Закону України «Про корінні народи України» від 1 липня 2021 року, надало можливість, по-перше, законодавчо визначити поняття «корінний народ» та встановити правовий статус корінних народів в Україні, а також створити систему правових гарантій на повне володіння всіма правами людини та основоположними свободами осіб, що належать до корінних народів України. По-друге, визначити гарантії правового захисту від будь-яких дій, направлених на позбавлення ознак етнічної приналежності та цілісності як самобутніх народів, позбавлених культурних цінностей; виселення або примусове переміщення з місць компактного проживання в будь-якій формі; примусову асиміляцію або примусову інтеграцію в будь-якій формі; заохочення або розпалювання расової, етнічної чи релігійної ненависті, направленої проти них. Такий підхід узгоджується з сучасними соціологічними теоріями, які так само визнають, що сучасні національні держави не є етнічно і культурно (в найширшому сенсі слова) гомогенними, і що в них можливе співіснування окремих націй поруч з «державотворчими» титульними етносами. Сучасна політика мультикультуралізму в Україні спрямована, зокрема, на забезпечення, за допомогою різних правових інструментів, безперешкодного розвитку таких націй і надання їм гарантій подальшого збереження власної ідентичності.

Відповідно, мультикультуралізм може бути інтерпретований не лише як терпимість щодо культурного різноманіття, а й як вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп, адже меншини (етнічні, мовні, релігійні, політичні тощо), як іммігрантські, так і корінні, висувують нові вимоги, в основі яких лежить бажання „визнання”, при цьому більшість таких груп не бажає перебувати під захистом ліберального суспільства, а жадає визнання їх повноправними членами такого суспільства. Такі теоретики мультикультуралізму, як В. Кімліка, Ф. Фукуяма, В. Малахов, вважають, що теоретично забезпечити такі можливості меншинам при мультикультуралізмі реально, якщо дотримуватися двох правил: одна група не може домінувати над іншою, не можна дозволяти групі принижувати членів своєї ж групи. Тобто необхідно дотримуватися принципу свободи як між групами, так і в самих групах (адже повсякденні практики і системи цінностей деяких меншин входять у суперечність з демократичними принципами і загальнолюдськими цінностями). А. Гордієнко виокремлює такі рівні прочитання сутності поняття “мультикультуралізм”: а) означення самого факту культурного різноманіття, багатоетнічності певного суспільства; б) ідеологія, політико-правові настанови як основа соціальної політики; в) державна політика [7].

Мультикультурність як політика полягає в тому, що демократичне врядування, яке враховує культурну багатоманітність не встановлюється зверху вниз, а стає можливим завдяки запитам, тривалій праці одностудців та тиску і боротьбі знизу. Крім цього закони потребують постійного вдосконалення шляхом пристосування їх положень до вимог суспільного розвитку. Якщо суспільство керується універсальними принципами свободи, справедливості та демократії, рівності та братерства, то є очевидним, що всі члени такого

суспільства матимуть з цього користь. Справедливість, емпатія, чутливість або розумна адаптація вимагають як виходу за рамки монізму офіційного законодавства країни так і усвідомлення правових плюралістичних явищ, які мають значення для рівного ставлення та заборони дискримінації. Очікуваним для вирішення подібних ситуацій, особливо прагнучи досягти справедливості у важких справах, через тлумачення норм права посадовими особами, які зможуть уникати формалізму при прийнятті юридичних рішень у формі адміністративних та судових індивідуальних норм, є звернення до принципів поваги до культурних норм; усвідомлення культурних, соціальних та особистих відмінностей; збереження гідності та автономії особистості. Дійсно, моральний плюралізм, ціннісний плюралізм, етнічний плюралізм та культурний плюралізм є частиною суспільної реальності, і їх потрібно не тільки терпіти, але й зберігати. Тим не менш, переведення їх у правовий плюралізм несе з собою фундаментальні проблеми і, можливо, не відповідає меті досягнення універсального, всеосяжного, внутрішнього примирення та згуртованості в суспільстві тією мірою як моральний чи політичний монізм. Підгонка завжди незручна. Очікується, що держава та її закони, суспільство та його нормативні порядки, релігія та світогляди працюватимуть разом для досягнення збалансованого та стійкого правового порядку.

Висновки. Отже, сьогодні ми не можемо апріорі уникати розгляду культурного та правового плюралізму. В межах однієї статі неможливо повністю визначити складні правові та етичні питання, що постають у зв'язку із багатовимірністю соціокультурної реальності, що передбачає наявність безлічі культур на одній території, які виключають домінування будь-якої з них. Тим не менш, деякі попередні висновки все-таки виникають.

По-перше, складності, що стосуються питання вибору права, з одного боку неминучі (за винятком космополітичного використання єдиної правової системи для всього світу), оскільки ми маємо конкурентні національні та міжнародні правові джерела, а з іншого боку, існуючі складності не є приводом для створення нових, можливо навіть конкуруючих правових підсистем. Правовий плюралізм держави вказує на єдину національну правову систему, але з множинними законами держава визнає різні правила для окремих категорій осіб, як це було, наприклад, у колоніальні часи. По-друге, будь-яка форма правового плюралізму у мультикультурному середовищі повинна знаходити баланс між цілями культурного визнання (або рівності, ідентичності тощо) та захистом прав особистості від групового панування, маргіналізації тощо, що заперечує можливість урізання індивідуальних прав в ім'я групових. (Виправданий) зовнішній захист проти (невиправданих) внутрішніх обмежень є корисним, хоча він і може обмежити правову практику щодо захисту у межах юрисдикції меншин. По-третє, правовий плюралізм, відноситься до соціального факту співіснування різних корпусів норм у межах одного соціального простору, а тому питання, що стосуються визнання, самі по собі не здаються достатніми, щоб стати тригером для запровадження мультикультурної багатозаконності, адже будь-яка захищена форма багатоманітності повинна бути підкріплена низкою конкуруючих нормативних цілей, таких як повага до прав особистості, соціальна згуртованість та солідарність за межами культури. І той факт, що

багато культурних претензій можуть бути враховані у вже існуючих нормативних актах, свідчить про бажання уникнути непотрібних юридичних складностей, що пов'язані з проблемами вибору права, оскільки існуюча правова система вже надає суб'єктам можливість вирішувати широкий спектр питань шляхом запровадження особливих прав.

Література:

1. Михайлич О. В. Аналіз теоретичних підходів дослідження мультикультуралізму у соціології. Мультикультуралізм як соціально-правове явище: виклики глобалізованого світу / за ред. А. М. Подоляки. К.: ТОВ "Арт-технологія", 2015. 205 с. С. 55–65. Режим доступу: <https://irbis-nbuv.gov.ua>
2. Практична філософія перед викликами сучасності: [зб.наук.ст.] редкол. О.М. Бандурка; МВС України, Харк.нац. ун-т внутр.справ. Харків:ХНУВС, 2011. 286 с. Режим доступу: <http://dspace.univd.edu.ua>
3. Висоцька Н. О. Концепція мультикультуралізму і питання естетики. Питання літературознавства, 2009. Вип. 77. С. 110-121. Режим доступу: <https://www.nbuv.gov.ua>
4. Twining W. Comparative Law and Legal Theory: The Country and Western Tradition. I. Edge (edited), Comparative Law in Global Perspective, 2000. 1st Edition. p. 21.
5. Kymlicka W. Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Oxford University Press, 1995. 280p. Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/>
6. Беліцер Наталія. Багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства. Інститут Кеннана. Київський проект 27 Семінар – Київ, 28 лютого 2003 р. С.21-27. Режим доступу: <https://www.wilsoncenter.org>
7. Гордієнко А.В. Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дискурсі. Наукові праці (Чорноморського державного університету імені Петра Могили). Сер.: Політологія, 2012. Т.178, Вип.166. С. 17-20. Режим доступу: <https://www.irbis-nbuv.gov.ua>